

Марія Альчук (Львів)

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВА ТА ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ

Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920) – український філософ, соціолог, теоретик права. Його наукові здобутки посідають та кож вагоме місце в історії російської та західноєвропейської культури. Постать вченого є яскравим підтвердженням, що культурні та історичні надбання стають особливо потрібними в часи соціальних перетворень. Вони не лише допомагають вирішити складні життєві проблеми, а й стимулюють інтелектуальні пошуки та виявляють нові підходи, ідеї, концепції. Філософи відмічають сучасність та актуальність історико-філософського досвіду минулих поколінь. Так, мислителі вважають, що відповіді на сьогоденні запити народжуються саме в процесі зіткнення минулого з сучасністю.

Декларація прав людини і громадянина була проголошена у Франції, у 1789 році, а пізніше прийнята майже у всіх конституціях європейських народів з деякими змінами і доповненнями. Б. Кістяківський наголошував, що Декларація була «політичним откровенням» у XVIII столітті та надихала людей на боротьбу за нові правові порядки і нову державу [4, с. 485]. Всі сподівались, що держава, побудована на принципах Декларації, буде справді вільною і надасть кожній людині можливість гідно жити. Та надії не здійснились, а принципи, які вміщені в Декларації, поступово перетворились у зрозумілу істину і недосяжний ідеал. З плином часу виробився утилітарний погляд, згідно з яким визнавалась відносність значення принципів, відкидаючи їх безумовність та обов'язковість. Деякі прихильники соціалізму вважали, що трудящі маси можуть для успішної боротьби з буржуазією відмінити загальне виборне право, обмежити свободу слова, зібрань. Декларацію прав людини і громадянина називали Євангелієм буржуазії [4, с. 487]. У ній вбачали характерні риси буржуазного суспільства що суперечили монархічному устрою, але які були необхідними майбутній правовій державі.

Б. Кістяківський критикував різні думки про значення Декларації прав, про її оцінку у зв'язку із застосуванням у житті, про здійснення основних принципів. Від підкреслював, що задекларовані права ніколи не були здійснені в цілому. Вся історія Західноєвропейських конституційних держав розкриває постійну боротьбу між суспільними силами,

які намагались здійснити принципи декларації прав, або захищали старий режим та відкидали їх. Також скептичне ставлення до Декларації прав встановилось внаслідок поразки Французької революції.

Філософ зазначав, що потрібно науково теоретично перевірити і визначити загально-філософські, історико-політичні, соціологічні та юридичні передумови основних принципів Декларації прав людини і громадянина [4, с. 489]. Теоретичний аналіз розкриває саму суть Декларації. Головним має бути право кожного громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного і духовного існування [4, с.490]. Здійснення прав людини і громадянина впливає із природи взаємовідносин між державою та особою і також є обов'язковою умовою політичного, правового, соціального розвитку. Лише та держава буде соціально справедливою і свобідною, яка здійснить принципи Декларації.

В кінці XIX століття проблема прав людини і громадянина розглядалася з юридичного боку. Б. Кістяківський аналізував праці Г. Єллінека, який дав строго юридичне обґрунтування прав людини і громадянина. Завдяки такому дослідженню німецький державознавець розробив наукову систему суб'єктивних публічних прав і дав їх юридично-догматичну класифікацію. Філософ відмітив, що величезні досягнення Г. Єллінека у юриспруденції даного напрямку не змогли заперечити і найбільш строгі критики [4, с. 515]. У праці «Система суб'єктивних публічних прав» Г. Єллінек визначив суб'єктивні права. Він розкрив світ юриста, як світ практичного життя і людських діянь, виділяючи головні моменти – волю та інтерес. Воля як основний елемент права розглядалась і Ж.-Ж. Руссо, і Г.Гегелем. Інший німецький державознавець, Р. Ієрінг, суттєвим елементом права визнавав інтерес. Відштовхуючись від попередніх підходів, Г.Єллінек дав визначення суб'єктивного права як визнаної і захищеної правовим порядком вольової сили людини, що направлена на будь-яке благо чи інтерес [10, s. 44]. У його вченні воля є формальним, а інтерес (благо) – матеріальним елементами суб'єктивного права. Він встановив формальний критерій, який дозволяв відрізнити суб'єктивно-приватне право (сфера дозволеного) від суб'єктивно-публічного права (сфера створеного).

У статті «Наші задачі» Б.Кістяківський підкреслював, що на початку XX ст. у правовій дійсності російського суспільства спостерігалось падіння авторитету права. Це характерно для права як норми, що виражається у законах, а також, і для права, яке є невід'ємним елементом природи кожної людини, тобто права позитивного і природного. Виділялася суперечність між тими правами, які виражені у законах, і тими правами, які люди мають насправді у дійсному житті. Учений проаналізував розділ «Про права і обов'язки російських підданих « Основного Закону (1906 року). У десяти статтях викладені принципи природного

права, які визнаються всіма культурними країнами [3, с. 5]. У цих статтях для російських підданих встановлювались недоторканість особи, житла, свобода пересування, недоторканість власності, свобода громадських зібрань, слова і друку, свобода вірування. З основних принципів можна зрозуміти, що кожна людина гідна поваги як цінності. Та права не перетворилися у дійсність, тому що не видані ще закони, які мають чітко їх визначати і захищати. Б. Кістяківський відмічав, що права російських підданих за останні десять років ще менше поважалися: забезпеченість у побуті зменшилася, за статистикою злочини проти особи значно зросли, суд став ще менш безпристрасним, залежним від боротьби політичних партій. Для громадянської активності конче потрібен розподіл на політичні партії, але негативним було те, що це розповсюджувалося на сферу суду [3, с. 6]. Незабезпеченість особистих прав у Росії перед судом проявлялася у розширенні діяльності надзвичайних судів (з 1906 року кримінальні справи розглядалися військовими судами). Права особи були погано забезпечені у державній, громадській сферах перед уповноваженим судом.

У приватній правовій сфері права селян, які мали захищатися аграрним законодавством, не гарантували захисту їх особи. Селяни стали об'єктом для експериментів. Б. Кістяківський визначав правову ціль аграрного законодавства – права селян обов'язково прирівнюються до прав всіх, саме так виробляється самосвідомість, самодіяльність і почуття відповідальності за діюче право і за себе (свою особу) [3, с. 7]. Спосіб, який приведе до перетворення селянина у власника є приватна власність, що скоріше приведе до мети. Хоча правовий статус селянства не покращився, а відбувався насильницький вплив адміністративної влади, залежність від общини, а правовий стан нових власників не явний, не визначений. Учений також вважав, що громадянські права і свобода особи (суб'єктивні публічні права) мають бути невід'ємними та обов'язковими. Права і свобода закріплюються законодавством та проголошуються у Декларації прав людини і громадянина.

У XVIII столітті всі політичні вчення у вирішенні правових державних питань відштовхувались від окремої людини у своїх теоріях. Суспільство розглядалося як проста арифметична сума окремих людей. Дослідники вважали, що природа такого суспільства, принципи його організації визначаються у відповідності з природою кожної людини.

Теорія суспільного договору розкривала суть правильного державного устрою, а також відносини між індивідом і суспільством. Суспільний договір міг розкриватись як історичний факт, завдяки якому виникли суспільство і держава; як регулятивна ідея, на основі якої вирішувались питання суспільної та державної організації; як ідеал, який би скеровував всі політичні устремління для того, щоб держава

мала устрій та організацію, відповідні суспільному договору. У всіх цих випадках теорія суспільного договору передбачала, що лише окремі люди, їх добра воля і згода між ними визначають всю організацію суспільного та державного життя [4, с. 492].

Б. Кістяківський наголошував, що за взаємною згодою люди мають влаштувати спільне життя відповідно зі своїми бажаннями, тобто, планомірно і цілевідповідно, що відповідає вимогам суспільної свободи і справедливості. Та коли в історичній дійсності панують насилля і несправедливість, тоді висновки будуть протилежними. Хоча і такий стан у суспільстві сприймається свідомо і добровільно. Наявність прав у людини як члена суспільства не потребувала доказів. Такі права – первинні, від народження людини – їй притаманні та невід’ємні. Це – природні права людини, як стверджували мислителі XVIII століття, що мають абсолютне значення [4, с. 493]. За їх вченням суспільство чи держава не мають жодних прав, лише люди, які заключають суспільний договір, віддають добровільну частину своїх прав державі. Держава створює для своїх громадян права, які гарантують їм безпеку і нові форми свободи та участь в управлінні.

Отже, Б. Кістяківський підкреслював, що теорія суспільного договору була передумовою Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Адже коли воля громадян визначає устрій держави, то усвідомлення ними суті справедливої організації життя приведе до здійснення її в реальному житті. Такі бажання не здійснилися, не підтвердили істинності таких ідей, їх моральної цінності, не привели до їх реалізації в житті людей. Поразка Декларації прав людини і громадянина означає крах цілої соціально-наукової і філософсько-правової системи [4, с. 494]. Як відмічав Б.Кістяківський, авторитет і престиж старої школи природного права були підірваними та втраченими. Погляди людей на суспільство змінились, виділяючи його самотню природу і стихійний характер. Крах старого світогляду і нові погляди людей на суспільство здійснили переворот у сфері соціально-наукових і філософсько-правових ідей у XIX столітті. Суспільство визнавалося первинним елементом, єдиним рішенням у житті людини [4, с. 496]. Індивід і особа були визнані лише продуктом суспільства. Про особливу роль суспільства писав О. Конт у новій науці – соціології. Єдиним джерелом права було визнане суспільство. Як зазначав філософ, якщо окрема особа визнавалась лише продуктом соціуму, то свої права отримувала лише від суспільства [4, с. 496]. Тобто, коли права надаються людині державою, то також можна їх забрати. Тоді права втрачають невід’ємність і недоторканість, що становлять їх суть і значимість.

Права на позитивні послуги з боку держави поновлюватимуться новими видами суб’єктивних публічних прав лише тоді, коли засоби виробництва стануть всенародним надбанням. Лише за таких умов кожна

людина матиме: право на працю, право користуватися землею і засобами виробництва в однаковій мірі; право на розвиток своїх здібностей і талантів і відповідно право втілювати їх у різних сферах, право на участь у розподілі всіх матеріальних і духовних благ, які створюються культурою. Всі ці права Б. Кістяківський об'єднав у праві на гідне людське існування як загальному суб'єктивному публічному праві [4, с. 581]. Він зазначав, що право на гідне людське існування дуже мало розроблялось в наукових юридичних працях.

А. Менгер досліджував право на гідне існування найбільш теоретично. Зокрема, у праці «Право на повний продукт праці» (1886), яка кілька разів перевидавалась, німецький правник зібрав багатий історичний матеріал про розвиток ідеї права на працю. Б. Кістяківський критикував А. Менгера за те, що ним недостатньо досліджено публічно-правовий характер права та його значення для особи. Також не розкрито юридичну „конструкцію» права на працю, права на повний продукт праці і права на гідне людське існування [4, с. 582]. А. Менгер у праці «Нове вчення про державу» не звернув уваги на характер розширення сфери публічного права у соціалістичній державі. Право на гідне існування особи він досліджував лише з економічного та соціального боку, а не досліджував його з юридичного боку, тобто, не встановлював його публічного і суб'єктивного характеру [4, с. 583].

Б. Кістяківський підкреслював, що науковий юридичний розгляд права на гідне людське існування можна знайти у невеликих статтях П. Новгородцева та І. Покровського. П. Новгородцев у невеликому нарисі „Право на гідне людське існування» відмічав, що важливою особливістю нових суспільних рухів є визнання за правом на гідне людське існування не лише морального, а й юридичного значення [7, с. 3]. Він намагався показати, що дане право уже має юридичні обриси. На думку Б. Кістяківського, у статті не розкрито справжньої юридичної суті права на гідне людське існування, не виявлені його функції в системі суб'єктивних публічних прав.

І. Покровський у своїй статті „Право на існування» підкреслював практичне значення цієї проблеми. Він наголошував на уточненні формулювання поняття „гідного існування людини», яке не визначене, тому вважав більш теоретично правильним казати про „право на існування». Совість і сором людей не дозволяє їм миритися із тим, що існують бідні та голодні, які не мають засобів на гідне життя. Мабуть не виконується, на його думку, правовий обов'язок держави, коли особа не має права на спасіння від голодної смерті. І. Покровський також не визначав юридичний характер права на існування, розглядаючи його як приватне право. Також він не визнав його і суб'єктивним публічним правом. Отже, дослідження П. Новгородцева та І. Покровського про право на гідне

людське існування не розкрили юридичний сенс даної проблеми тому, що недостатньо уваги приділили публічним суб'єктивним правам [4, с. 586].

Б. Кістяківський зауважив, що у філософсько-правовій літературі виокремлюється ще один підхід до проблеми про право на гідне існування особи. Зокрема, В. Соловйов намагався логічно обґрунтувати його з морального та релігійного боку. У статті «Про випрадання добра» відмічав, що кожна людина має бути забезпечена матеріальними засобами для гідного існування і розвитку. До таких засобів він відніс: забезпечення умов для існування (їжа, одяг, житло); гідний фізичний відпочинок; можливість користуватись дозвіллям для духовного вдосконалення. Такі умови – це необхідний мінімум, відмічав В. Соловйов. Суспільство зобов'язане забезпечити кожному людину правом на гідне існування. Кожна людина як істота моральна використовує це право і виконує волю Божу та служить загальному добробуту ближніх [8, с. 420]. Так, держава ним визначалася як «собирабельно-організована жалість». Б. Кістяківський критикував такий підхід – любов і співчуття, милість і добродійність – не вирішує проблеми права. Отже, не з почуття жалю, а в силу самої природи правової організації в нормальному суспільстві кожній людині має бути гарантоване право на гідне людське існування [4, с. 587–588]. Саме це право люди мають вимагати – лише тоді вони зможуть бути вільними.

Б. Кістяківський аналізував два підходи, в яких намагалися теоретично обґрунтувати розширення суб'єктивних прав з метою виробити юридичні засади для соціальних реформ. Один підхід, невдалий, належить теорії солідаризму, де головна мета держави – задовільняти солідарні інтереси громадян. Однак, юридичні ідеї не відповідали запитам соціального життя. Критикувалися погляди Л. Буржуа, які відмічались вузьким приватно-правовим спрямуванням. Другий підхід, порівняно успішний, хоча у цьому випадку виникали сумніви щодо правильності його вихідних положень [4, с. 588]. Л. Дюгі, відомий солідарист, вказував на позитивні обов'язки держави, яка мала надавати засоби для гідного існування людини. Такі обов'язки для нього були проявом об'єктивного права, а суб'єктивне право ігнорувалось [4, с. 589]. Російські вчені критикували такі підходи, досліджуючи справедливу організацію земельних відносин, підкреслювали необхідність розширення суб'єктивних публічних прав. Виділялись праці В. Чернова, в яких розкривались погляди на необхідність обґрунтування суб'єктивно-публічного права гідного існування людини.

Мислитель у підсумку свого дослідження стверджував, що держава майбутнього забезпечить гідне людське існування в силу належних кожній особі прав людини і громадянина. Правова організація такої держави визнаватиме права особи і публічно-правовий характер права на

гідне людське існування [4, с.590]. Для цього використовуватимуться юридичні засоби, які розроблені правовою державою, а це означає, що:

- державні інститути створюватимуться за аналогією з інститутами правової держави;
- організованість і знищення анархії в правовому і політичному житті;
- розвиватимуться та розширюватимуться суб'єктивні публічні права та участь народу в законотворчості і управлінні державою;
- впроваджуватимуться основні принципи в усіх сферах діяльності людини.

Отже, правова держава і майбутня держава соціальної справедливості принципово не відрізняються. Це переважно кількісна відмінність, яка полягає у певних намаганнях забезпечити кожному громадянину гідне людське існування. Такі намагання не вирішили поставлене завдання, тому що були суто декларативними і не практичними [4, с. 591].

Б. Кістяківський досягнення справедливого суспільного устрою вбачав у розробці таких практичних засобів:

- у створенні таких соціально-економічних умов, які нададуть можливість здійснювати права людини і громадянина;
- у виділенні важливих практичних способів – різних видів страхування: страхування від нещасних випадків, страхування з інвалідності і старості. Страхуванням мають займатися публічно-правові союзи, але під державним контролем. Державне страхування з безробіття, що приведе до визнання права на працю, а це – шлях до права на людське існування, який визнає правову державу найбільш досконалою[4, с. 592]. Саме в такій державі можлива гармонія між особою та суспільством. За кожною особою визнаватиметься право на гідне існування, а це – мета культурного життя.

Б. Кістяківський був переконаний, що сучасні йому декларації прав і свобод людини, крім громадських і політичних, повинні містити ще і соціальні права. Тобто, потрібно закріпити права громадян вимагати від держави забезпечення нормальних умов економічного і духовного існування. Водночас правознавець відмічав якість невід'ємних прав людини, що не створюються державою, а за самою суттю безпосередньо притаманні особі. Згідно з його вченням, у правовій державі повинні забезпечуватися не тільки права людини і громадянина, а й народне представництво. Завдяки народному представництву та правам людини організація правової держави має суспільний або народний характер. Саме тому в правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку належить самому народові. Так, право і держава, на думку філософа, виникли незалежно одне від одного, довгий час існували ніби паралельно. У розвиненій правовій державі вони взаємопов'язані та одне

є умовою іншого, поперемінно виступаючи то причиною, то наслідком.

Саме правова конституційна держава захищає особу, її недоторканність і свободу. «Індивідуальні та національні права мали головне значення для Кістяківського, концепція якого походила із прав людини. Він вважав за необхідне, щоб національності були культурно автономними; це, в свою чергу, могло зробити можливим реалізацію прав людини» [10, с. 196].

С. Максимов відмічає, що «особливістю позиції Б. Кістяківського є, те, що він (а) пов'язував гарантії права на гідне існування із самою природою правової організації і (б) особливо підкреслював значимість здатності претендувати як умови можливості людської свободи» [5, с. 228]. Дослідник підкреслює, що така позиція є традиційно-ліберальною та найбільш поширена в сучасній філософсько-правовій літературі. Ця позиція дотримується примату свободи у позитивному розумінні.

Майже шістьдесят років тому Організація Об'єднаних Націй ухвалила Загальну декларацію прав людини (1948), яка проголосила людину найвищою соціальною цінністю і головною метою діяльності всіх цивілізованих держав. Зокрема у третій статті Конституції України стверджується, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Отже, забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Такі європейські принципи демократії і гуманізму мають бути змістом всієї державної діяльності. Науковці відзначають, що проблема забезпечення основних прав і свобод людини є досить актуальною і важливою для українського суспільства. Тому її вирішення вимагає більш глибокого теоретичного осмислення зв'язку законодавчої політики і права та концепції гуманітарного розвитку

ЛІТЕРАТУРА

1. *Загальна декларація прав людини*. – К.: Українська правнича фундація, 1990.
Нова Конституція України. – К.: Наукова думка, 1996.
2. **Кістяковскій Б.А.** Наши задачи / Кістяковскій Б.А. // Юридический Вестник, 1913. – Кн.1.– С.3–17.
3. **Кістяковскій Б.А.** Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. / Кістяковскій Б.А. – М.: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
4. **Максимов С.** Антропологічні та моральні підстави соціальних прав людини / Максимов С. // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 року). – Львів: СПОЛОМ, 2008. – С.222–232.
5. **Менгер А.** Общественные задачи правоведения. / Менгер А. – С.Пб: Тип-я Брауде, 1896. – 26 с.
6. **Новгородцев П. И.** О праве на существование: Социально-философские этюды П. И. Новгородцева, профессора Московского ун-та, I. А. Покров-

- ского, профессора С.-Петербургского ун-та. / Новгородцев П. И., Покровский И.А. – С.Пб.; М.: Изд. Т-ва М.О.Вольф, 1911. – 48 с.
7. **Соловьев В.С.** *Оправдание добра* / Соловьев В.С. // Соч. в 2-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1990.
 8. *Філософія прав людини* / за редакції Ш. Госепата та Г.Ломанна ; [пер. з нім. О.Юдіна та 9. Л.Доронічевої]. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с. – (Серія «Зміна парадигми»); Вип. 13.
 9. **Хейман С.** *Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату* / Хейман С. [пер. з англ. С. Левченка]. – К.: Основні цінності, 2000. – 304с.

Анатолій Довгань (Тернопіль)

ДЕКАРТ ПРО СУМНІВ І ВПЕВНЕНІСТЬ ЯК СПОСОБИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СУБ'ЄКТА

Довкола постаті французького філософа Рене Декарта і сьогодні не вщухає інтелектуальна полеміка, яка розпочалась ще за його життя.

Теорія пізнання Декарта здобула неоднозначну оцінку сучасників (А. Арно, П. Гассенді, Т. Гоббс, П. Бурден, М. Клерсельє). Критичну оцінку декартового дуалізму субстанцій знаходимо в міркуваннях Спінози і Ляйбніца. Спроба перебороти цей картезіанський дуалізм зустрічається в Канта, Фіхте, Шелінга, Гегеля.

В контексті розкриття полеміки між сенсуалізмом і раціоналізмом XVII – XVIII століть про раціоналістичну систему пізнання Декарта писали В. Асмус, М. Кіссель, Г. Майоров, Н. Мотрошилова, Н. Автономова, Н. Мудрагей. На новаторстві філософських ідей Декарта акцентує увагу В. Соколов. За його версією, метафізика Декарта повністю підпорядкувала собі теологію. Критичне ставлення Декарта до схоластичної метафізики і перипатетичної науки підкреслює В. Лекторський. Однак, сам Декарт стверджував, «оскільки в своїй філософії я тлумачу лише речі, які ясно пізнаються завдяки природному світлу, то вона не може суперечити жодній теології...» [3, с. 277].

Сучасний французький філософ і теолог Жан-Люк Марийон поставив перед собою завдання не просто прочитати по-новому загальновідомі тексти Декарта у світлі середньовічної традиції, але й визначити прихований зв'язок декартівського новаторства у філософії зі старим середньовічним питанням про онтологію сущого і показати, яким чином закриття даного питання у Декарта стає відкриттям фундаментального питання про основу всього сущого у світлі проблеми визначення онтологічних першоначал філософії [9]. Ж.-Л. Марийон пише, що його коле-